

חיים ליברמן

תרגום יידי בלתי ידוע של ספר "אלף לילות ולילה"

סיפורי "אלף לילות ולילה" היו ידועים שנים רבות רק בארצות המזרח¹. לארצות המערב הגיעו רק בתחילת מאה הי"ח, כשהתחילו לתרגמם לשפות אירופיות. לראשונה הופיע התרגום הצרפתי, וממנו תורגמו לגרמנית ולרוסית ועוד, עד שבמאה הי"ט נתפרסמו בכל העולם בתרגומים לכל השפות. אשר לתרגום יידי רושמים הביבליוגרפים את התרגום הראשון — פרנקפורט דאדר, תקנ"ו [1796]. בנוסח השער של תרגום זה אנו קוראים: "...צו ערשט ווער זיא אין (אראבישי) שפראכע דא פאן זיא דען נאמן האט (אראבישי ערצעהלונג). דער נאך ווארד זיא אין פראנצעזישען אונד אין האללענדישען אונד האך דייטשען אונד יעצט אין יודיש דייטש איבר זעצט...".

נעלם מהביבליוגרפים שהתרגום היידי קדם לתרגומים שאחרי הצרפתי, והדפסתו החלה מיד בסמוך להשלמת התרגום הצרפתי. כבר בשנת תע"ח [1718] — אחרי שבשנת 1717 הופיע החלק האחרון של התרגום הראשון, הצרפתי — החלה הדפסת התרגום היידי, אלא, כנראה, לא אסתייעא מילתא, ומטעמים בלתי ידועים לי הופיעו רק 21 לילות.

המתרגם העלים את שמו. מסגנונו בהקדמתו ובפתיחה, נראה שהיה בר אוריין וגם קרוב לספרות חילונית. ספר חדש זה, בצרפתית, אך זה הופיע, וכבר הגיע לידו והתחיל בתרגומו, וע"כ אולי היה המתרגם תושב מדינת צרפת. בתרגומו נתקלים אנו במילות צרפתיות, כגון: אמברא, מאדאם, ועוד, אך אין להביא ראיה מזה, ואפשר הוא אגב שיגרא של הלשון הצרפתית שממנה תירגם. את מחיר הספר קבע במטבע שילינג. מתרגם זה היה גם פלאגיאטור, שכן בנוסח השער, ובהקדמתו, אין אפילו רמיזה קלה לכך שאין הספר הזה מקור, אלא תרגום. אדרבה; מלשונו בהקדמתו מתרשם הקורא שלפניו ספר יידי-מקורי. הרי הוא כותב בין החרוזים: "...פון מיר אויז גטראכט, אונ וואול אונ היפש גמאכט..." אף גם לא השתמש בשם הספר המקורי, "1001 נאכט", אלא נתן לו שם עברי. אודה ולא אבוש, שכשהגיע הספר לידי לראשונה, וראיתי את שמו, והצצתי בנוסח השער וההקדמה והפתיחה, הנחתי שלפני תגלית חשובה: נוסח יהודי של סיפורי "אלף לילות ולילה", חיקוי לנוסח הערבי. נתאכזבתי אחר כך, כשהצצתי בסיפורים וראיתי שאינם אלא תרגום סיפורי הנוסח הערבי הידוע. וזה נוסח השער:

ב"ה / נדפס בק"ק / וואנזבעק / מראות הצבאות / דו בוך ווערט (שפיגל) פון דער וועלט. / פון אונז בילד אלזו גימעלט: / דרינג זיך איין יעטוועדער שפיגלן קאן: / יונג. אלט. רייך. ארם. פרויא אונ מן: / פון ש"ס"ה מעשיות איז עז איין גריכט: / דרויז קומט דר וועלט איין גרוס ליכט: / פון אלי חכמות מוסר אונ

1 באוסף פירקוביץ בלנינגרד ישנם שרידי קטעים כת"י של "סיפורי אלף לילה ולילה" בערבית באותיות עבריות, שזמנם, לדעת החוקרים, מהמאה העשירית או האחת-עשרה.

שער "מראות הצבאות", וואנזבעק, תע"ח

גרעכטיקייט: / אין יראת שמים צו פר ברענגן די צייט: ² / אך הקב"ה זיין גבורות צו פר שמעהן: / ווערט מן אין דיון בוך פיל ערזעהן: / בשנת דא שפיגלט אייך [תע"ח] לפ"ק ³ / בדפוס הר"ר ישראל / בר אברהם ז"ל ⁴ פ"ב דף. 80. אותיות צו"ר.

התוכן: מעבר לשער — דף ב: הקדמה; דף ג—ו: הקדמה שניה; דף ז—מו: אינגג [פתיחה] צו דיא מעשיות (בראשי העמודים מעשה); דף מז—פב: היסטוריא פון דעם ערשטן טאג — היסטוריא פון דעם זיבנטן טאג. ספר זה רשום ברשימת שטראאלן של ספרי המוזיאום הבריטי, אך לא הרושם עצמו ולא הביבליוגרפים וחוקרי יידית שאחריו העלו על דעתם, כי מאחורי שם זה מסתתר תרגום יידי של ספורי אלף לילה ולילה.

ב.

לסיפורים קודמת פתיחה, שתוכנה הוא סיפור שמחוץ לסיפורי 1001 לירות, ואינו נמנה עמהם, אלא משמש להם מסגרת:

מעשה בשאהריאר מלך פרס, שאשתו בגדה בו והוציאה להורג. מאז נהג לשאת בכל יום אשה חדשה, ולהוציאה להורג כשהאיר היום למחרת ליל חופתו. שרי המדינה לא מצאו שום עצה לזה. לימים, הציעה בתו של אחד השרים — שאהארא — זאדה שמה — לאביה, שישיאנה למלך, ובטוחה היא שתוכל לבטל את הגזירה וישאירנה בחיים. אביה גער בה, אבל ללא הועיל, והיא נישאת למלך. בלילה הראשון התחילה לספר סיפור מרתק, ולא הספיקה לגמרו עד שהאיר היום. המלך, שהשתוקק לשמוע סוף הסיפור, דחה את הוצאתה להורג ליום המחרת. בלילה השני סיימה את הסיפור דאמול, אבל מיד התחילה בסיפור חדש, מרתק יותר מהראשון, ולא הספיקה לסיימו, וכך מדי לילה, מסיפור לסיפור, עד 1001 לילות. בינתיים הרתה וילדה והמלך השאירה בחיים ונתבטלה הגזירה.

סיפור זה, בנוסח זה, מצוי במהדורות הרבות של סיפורי 1001 לילות, כולל המהדורה היידיית הנ"ל, פרנקפורט דאדר תקנ"ו, וידוע הוא לכל. המתרגם האנונימי שלנו תירגם רק את סיפורי 1001 לילות, ואת סיפור הפתיחה הזה לא תירגם, אלא הדפיס פתיחה משלו, וגם בה סיפור-מסגרת, אבל בנוסח אחר לגמרי; לא שאהריאר מלך פרס, אלא בענדרארי הגדול מלך הודו, והמלך אינו הורג יום יום את גשיו, אלא שאינו רוצה כלל לשאת אשה. מספרת הסיפורים לא שאהאראזאדה שמה אלא מילילא שמה. את הסיפורים אינה מספרת בלילות אלא בצהרים, ולא בחדר השינה של המלך אלא בגינת הביתן שלו, ובנוכחות שרי המלך, ואינה מפסקת באמצע אלא מסיימת, ולא במשך 1001 לילות אלא במשך שס"ה ימים. זהו סיפור ארוך, בן 80 עמודים, מלא הרפתקאות מסובכות, סכנות והצלות ומאורעות שונים — ביניהם גם משעשעים — ולא חסרה גם קצת פורנוגרפיה: מעשה בבענדרארי הגדול מלך הודו, שאשתו בגדה בו והוציאה להורג, ואעפ"י שעדיין לא היו לו בנים לא רצה לשאת אשה חדשה, משום שהחליט שנשים

- 2 ראויה לציון מידת ההעזה שלו, שהעיו לשבח כך מקחו, "סיפורי אלף לילה ולילה".
- 3 גדמה לי שזהו הספר היחיד שה"לפ"ק" ניתן בו בידיש.
- 4 לפי ח.ד. פרידברג העביר מדפיס זה, בשנת תע"ח, את בית דפוסו מעיר קיטן לעיר יעסניץ ("תולדות הדפוס העברי באירופה", עמ' 76), אבל מספר זה אנו רואים שבין קיטן ליעסניץ התעכב בוואנזבעק והדפיס שם (ואולי גם עוד ספרים).

נאמנות לבעליהן אין בעולם. גדולי המלוכה שהיו מודאגים מאד מכך שלא ישאר יורש לזרע המלוכה, וכסא המלוכה יעבור לזרים, דברו על לבו שלטובת המדינה חייב הוא לשאת אשה ולהשאיר יורש. כשהתמידו בהפצרותיהם ימים רבים, נעתר להם סוף סוף, אבל בתנאי שאם יטיל איזה חשד על האשה שיקח, אפילו קל שבקלים, יוציא להורג אותה ואת כל משפחתה ואת כל השרים שיעצו לו לשאת אשה; את הסכמתם לתנאי זה הצרכו לתת לו בכתב ובחתומות ידיהם. שום אשה לא רצתה להסתכן בתנאי זה. לימים הציעה בתו של אחד השרים — מלילא שמה — לאביה, שישאנה למלך, והיא בטוחה בעצמה שלא ימצא בה שום עילה לחשוד בה, אפילו חשד כל שהוא. אביה גער בה, כיצד היא מעזה להסתכן בעצמה ולסכן את משפחתה ואת השרים שיחתמו על התנאי, אך כשהתעקשה הכניסה אביה אל המלך, והיא הציעה למלך נסיון לשנה, כלומר: שלא ישאנה מיד, אלא יכניסנה לארמונו למשך שנה, ויום יום תספר לו סיפורים, שמהם יוכח המלך, שהחלטתו כי אין בעולם נשים נאמנות, אינה נכונה, ואגב, במשך השנה, יוכל לשים עין על התנהגותה, ובתום השנה יוכל לדון עפ"י התנהגותה, ויחליט, או שישאנה בלא שום תנאי או שיגרשנה מארמונו וחסל. המלך הסכים להצעתה, הכניסה לארמונו, ויום יום היו מתכנסים, המלך ושריו, אחרי סעודת הצהריים, בגן המלך, והיא היתה באה ומספרת להם סיפורים, עד שהיו חוזרים לבתיהם. כך הספיקה לספר במשך השנה שס"ה מעשיות, ובתום השנה נישאה למלך בלא תנאי, והם היו חיים טובים והשאירו יורש לכסא המלוכה. שס"ה מעשיות אלו הוא הולך ומדפיס עתה. לפי זה רק סיפורי 1001 לילות הם פלאגיאט, אבל סיפור הפתיחה הוא מקורי והוא כולו שלו, אם לא שנגיח שגם סיפור זה לקח מאיזה מקור אחר, והוא רק הרחיבו בהוספת גופך משלו. והדבר צריך בירור.

מובן מאליו שלפי פתיחה זו לא יכול היה להשתמש בתרגומו בשם המקורי "1001 לילות", ולכן החליפו בשם עברי, "מראות הצובאות", כנהוג בימים ההם שהיו נותנים שמות עבריים גם לספרי יידיש, וכרגיל, שמות עבריים לספרים, רוב רובם אינם מרמזים על תוכנם⁵

ג.

חוץ מהפתיחה הנ"ל הקדים המתרגם גם שתי הקדמות. בראשונה שבהן הוא כותב, שבעבר היה אדם עשיר וישר הולך, כשהעשירות פרחת ממנו ונשאר עם היושר בלבד, התחיל חושב מחשבות במה להתפרנס, שלא יצטרך לבריות, והחליט שיעשה ספר ויתפרנס ממכירתו, והרי הוא מוסר עכשו ספר זה לדפוס בתקוה שיקנו אותו, ובבטחון שהקונים יתנו מקריאתו, שכן ימצאו בו הרבה דברים שלא ראו ולא שמעו מעודם: דברי מוסר, דברי חכמה, גמוסי מדינות, סיפורי מלחמות ומאורעות העולם, ואגב הגאת קריאה יקיימו גם מצות גמילות חסדים עמו. הספר גם יביא תועלת להולכי בטל, שיקראו אותו ולא יבלו זמנם לבטלה, שהבטלה, כידוע, מביאה לידי שעמום⁶. מכיוון שאין בידו די אמצעים להדפיסו, החליט להדפיסו לאט לאט, במשך שנה, ב"בויגן" לשבוע, שיעלה לקונים שילינג או שנים, ובהוצאה שבועית קלה שכוזו יקבלו בכל שבוע חומר קריאה מרתק. בתום

5 ראה: זלאטקין, מנחם מענדל, "שמות הספרים העבריים", גיישאטעל, תשי"א.

6 כתובות ג"ט, ע"ב.

מצפה

(יג) דאמיט
 איר ווירדן מין דער היסטאריע אן
 ס'האט זיך אן געפילט : מוז גיין דער
 (מלך) דען אהרן טאג גלייך נאך דער אהלי ציט • מין מין
 הערליכן קינגעלעך גמטין • מין מיין סעפערטיג !! (אביב)
 (טובות) וואונדער בערליך ער בייטשט לויט הייז • מלך
 געלט ער זיך • אים זיין בייז זיך המכירי הייז קאמפאניע •
 אנדער זיך מין מיטלערייז מין (מלך) דער (מערטין) נאך
 גמטין • מלך דעם דעם (מלך) אן • מלך
 מלך זינט דעם אן דעם ערשט היסטאריע :

צוויי פאנען און דאס (שם"ה) היסטאריאן אין ריז טעג
 און דעם גאנצן יאהר מיין גיטליט מיין יעדווערן
 טאג איז די היסטאריא וויאזוי ער איז :

דוא ערשטע היסטאריא פון איינס סוף
אונ' אונגהייאר אורד געשענש :

ה'תשנ"ה

פון דעם : ערשטן טאג

פֿין איין סוחר : אונט איין אונגהײַאר :

87. (1)

[illegible]

סוף ההקדמה ותחילת המעשים מתוך "מראות הצבאות"

השנה יכרכום ויהיה בידם ספר שלם. בלי התאמצות מצדו בהדפסה ומצדם בקנייתו. מסתבר, שמצא, כי ה'בויגן' יכולים להכיל שבעה סיפורים, סיפור ליום לשבעה ימי השבוע, ובמשך ג"ב שבועות השנה יספיק בדיוק להדפיס את שס"ה הסיפורים לשס"ה ימות השנה. אפשר אפילו להניח שמשום זה הפך את הלילות לימים, דחק והכניס את 1001 לילות לשס"ה ימים, כדי שיצא סיפור ליום. יותר קרוב, אמנם, להניח, שחליפין אלו, בצירוף השם "מראות הצובאות", הם רק להסתיר את הפלאגיאט.

בהקדמה ראשונה זו הוא גם נותן טעם, מה ראה לקרוא לשם"ה סיפורים אלו בשם "מראות הצובאות". ראשית, משום שרוב הסיפורים הם על נשים ושם זה מרמז על מה שכתוב בס' שמות (לך, ח) בשבתן של הנשים במדבר, שהביאו את המראות שלהן למשכן וזכו שיתקבלו לעבודת המשכן, בשכר שסירבו למסור את תכשיטיהן למעשה העגל.¹ שנית: שם זה מרמז שסיפורים הללו הם "א שפיגל פאר דער וועלט", כלומר: הם משקפים, כמו בראי, את החיים בעולם על כל מעלותיהם ומגרעותיהם. כשם שבמראה אדם מסתכל ורואה לכלוך בפניו ומגקה אותם, כך

אדם קורא בסיפורים אלו ורואה לכלוך בהנהגתו ומסירו. וכשם שהמראה עיקר שימושה הוא להתקטט ולהתיפות, כך סיפורים הללו משפיעים על הקורא להתיפות לפני הקדוש ברוך הוא ולשפר את מעשיו. ובמלה אחת, שם "מראות הצובאות" מרמזו בסיפורים אלה הם "ספר מוסר".

מטעמים שונים — הוא מוסיף — לא יגלה את שמו עד תום השנה, כשישלים הדפסת כל הספר.

ד.

חשש מתרגם אנונימי זה שיצאו עוררין על "ספר מוסר" זה, והקדים רפואה למכה, הקדמה שניה ובה תשובות על ערעורים אפשריים.

א. מדוע רוב הסיפורים הם על נשים?

משום שראה שמצב הנשים בזמנו מאד בשפל. כשהם מתחתנים אין הבריות מדקדקים על ה"קרן" — המשודכת גופא — אם טובה היא אם לא, מיוחסת אם לא ובלבד שתכניס נדוניא הגונה. בעלים אינם מתיחסים לנשותיהם בכבוד הראוי. מפי העם רגילים לשמוע אימרה: "עש איז דאך ניקש אלו איין נערישה פרויא" (כלומר: הרי אין זו אלא אשה פתיה). ודאי יש נשים שאינן מהוגנות, שמביאות רעה לא רק לעצמן אלא גם לבעליהן ולצאצאיהן. עליהן הכתוב אומר: שקר החן והבל היופי⁸, כלומר: הח"ן הוא ראשי תיבות: הדלקה, חלה, נדה, הלוא הן שלש המצות שנמסרו לנשים, ונשים אשר הח"ן אצלן שקר, שמתחסות אליהן ברשלנות ומטפלות רק ביופין, יופין הוא הבל בלבד. אבל הקוראים סיפורים אלו רואים שיש בעולם נשים מהוגנות, חכמות וחשובות, ואדרבה, יש בעולם יותר גברים פתאים מנשים פתיות⁹, ובזה ירום בעיניהם קרן הנשים. שבחי נשים מצינו גם במקרא, כגון: מצא אשה מצא טוב (משלי יח, כב) שהכוונה למי שלא רדף אחר הממון — הנדוניא, ומצינו גם נשים שהביאו גאולה לעולם, כגון: אסתר, יעל ויהודית. גם בגמרא¹⁰ מצינו שהרבה טובה באה מנשים, וכי תלמידי חכמים התייחסו בכבוד לנשותיהם, ולכן אין תימא בכך שהוא מגיש לקוראים סיפורים על נשים. ולא עוד, מוסיף הוא, שאעפ"י שרוב הסיפורים הם לטובת הנשים, יביאו תועלת גם לגברים. כמובן, לא לתלמידי חכמים, שהם מוצאים הכל בתורה, אלא לפשוטי עם ובפרט להולכי בטל, שכנ"ל הבטלה מביאה לידי שעמום. שעמום אין פירושו שגועז, אלא מעשים לא טובים ומגונים, שכן מכיוון שהם בטלים ממלאכה, הם מתפרנסים מרמאות וגניבה ועוסקים בדברים המביאים לידי חילול השם, ובסיפורים אלו יראו שאנשים אינם הולכי בטל, אלא עוסקים במלאכות ובעבודות שונות, מתפרנסים בכבוד וחיים חיי כבוד. הסיפורים יביאו תועלת גם לבנים ובנות צעירים, שילמדו לשמוע בקול הורים ומורים ולדבר בתרבות עם מבוגרים, ועל אלה מהם, שמולם גרם שהם מוכרחים להיות משרתים בבתי זרים, ישפיעו הסיפורים שלא להתחצף ולהיות נאמנים לאדוניהם, ועל ידי זה יתנהגו עמהם בחסד וברכות, ויעזרו להם להשתדך בשידוכים טובים.

ב. אין בספר זה אלא מעשיות ומשלים ולא דברי מוסר, אך כשמתבוננים בהם

8 משלי, לא, ל.

9 ברון דוד גינצבורג, במאמרו על כתב היד של "סיפורי 1001 לילות" בערכית שהיה בידו, מדגיש שבסיפורים אלו עובר כחוט השני קו יחס של כבוד לנשים.

10 ראה, אגב, על השפעות רבניות בספרים אלה: J. Perles, Rabbinische Agada's in 1001 Nacht (MGWJ, XXII), 1914.

מוצאים שהם גופם מוסר. גם בתורה מוצאים אנו מעשיות ומשלים, ואינם אלא מוסר. כך, למשל, שלמה המלך כתב ספר משלי, שהוא כולו משלים, שאינם אלא מוסר. אשה טובה אינה אלא התורה; אשה רעה אינה אלא עבודה זרה; חכם אינו אלא צדיק; כסיל אינו אלא רשע. גם בגמרא מצינו: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה ¹⁰*, והרי כל מעשה איוב אינו אלא מוסר, שאדם שהיה הון ועושר בביתו, והתענג על כל טוב, ופתאום אבד הונו בענין רע, יסרב לשטן שרוצה לבלבלו ולא יתירעם על הקדוש ברוך הוא ולא יבעט ביסורים, אלא כשם שמברך על הטובה יברך על הרעה ¹¹.

ג. הרבה סיפורים בספר הם בעניני אהבות שבין בני מלכים, ומה מוסר יש בהם? והתשובה — בעבודת הקדוש ברוך הוא יש העובדים מיראה, כלומר מפחד עונשין. יש שמפחד מעונשין בעולם הבא, ויש שמפחד גם מעונשין בעולם הזה, שלא תבא מאירה בממונו או יסורים בגופו. כנגדם יש העובדים מאהבה, אהבת הקב"ה ואהבת התורה. הקורא בסיפורי אהבות של בני מלכים ימצא, שיש ביניהם אהבות לא-אמיתיות ויש אהבות אמת, ויזכור שגם באהבת הקב"ה יש אהבה לא-אמיתית, כגון שלומד תורה שלא לשם שמים, אלא לשם התפארות וגאווה, ויש אהבה אמיתית, כמו שכתוב בתורה: ואהבת... בכל לבבך — בלב שלם; בכל נפשך — אפילו נוטל את נפשך; בכל מאודך — בכל ממונה, זוהי אהבה אמיתית. גם במגילת שיר השירים, שהיא קודש קדשים ¹², כותב שלמה המלך על אהבה אמיתית בין איש לאשה, ואינו מתכוון אלא לאהבת הקב"ה ונכנסת ישראל.

בסיום הקדמה שניה זו הוא כותב, שהוא מתחיל, בדרך שכתב בהקדמה ראשונה — ב"בויגן" לשבוע —, הדפסת שס"ה הסיפורים הנ"ל, שהם סיפור אחד ליום, לשס"ה ימות השנה, והוא מבטיח שבסוף כל סיפור יפרש גם איזה מוסר או חכמה אפשר ללמוד ממנו, מסתבר שאף כי לדעתו הסיפורים הם גופם מוסר, לא סמך על הקוראים בזה שיבינו בעצמם.

שבעת הסיפורים שבספר, מכיוון שהם לשבוע הראשון, היה צורך להקדים להם את שתי ההקדמות ואת הפתיחה הנ"ל, ולכן לא הספיקו ב' בויגן והיה הכרח להדפיס ש"ב דף. את הבטחתו הנ"ל בהקדמה, שאחרי כל סיפור יוסיף לכתוב את המוסר היוצא ממנו, קיים בחמשה סיפורים. לסיפור הששי והשביעי דחה, מן הסתם, את הוספת המוסר לשבוע השני, אבל אעפ"י שבעמוד האחרון הוא כותב: "ההיסטוריא פולגט פון אכטן טאג פון דעם פרינצן דער שווארצן אינזלין: זיינר פר צויברונג אונ ערעטונג", ומשמע שהיה מוכן להמשיך את ההדפסה בשבוע השני, לא מצאתי בשום רשימה זכר לזה, משמע שלא הצליח, ויותר משבוע אחד לא הופיע.

¹⁰ *בבא בתרא, טו.

¹¹ ברכות מ"ח, ע"ב.

¹² ידים, פרק ג', משנה ה'.

ה ש מ ט ו ת ב ה ע ר ו ת

(1). 4א. כסיפור עצמאי בדפס סיפור זה בשם: "אייך שיינה היסטאריע פון אייך קיניג אויש דעם לאנד פערסיען". חמוש"ד, [23] עמ. 8. אותיות צו"ר. מכיוון שהוא מנותק מסיפורי 1001 לילות הוכרח המו"ל האלמוני לסיימו בנוסח אחר, והרי נוסח הסיום בסיפור זה:
 "...אזו ערציילט זיא (שעכהעראזאדע) פיל פייני גישיכטי אונ דער (סולטאן) הערט זיא צו אונ עש גיפעלט אים זייער וואול ער זאגט איך מעכט גערן אויש העריין דיא גישיכטיין אונ עש דויארט זייער לאנג ביז עש איז פר גאנגיין דער צאריין פון דעם (סולטאן) אלזא לאזט ער זיא לעבן אונ זיא זיין זעהיין קינדר אונ קינדש קינדר. ענדי די גשיכטי " .

(2). בהערה 9 נשמט: Записки Восточного Отделения Русского Археологического Общества. Том 5 С.-Петербург, 1891.

[= כתבי המחלקה הרוסית של החברה הארכיאולוגית הרוסית, כרך 5. ספ. פטרבורג, 1891.]